

„Pražská jar“ ako kultúrna jeseň „šesťdesiatych rokov“

MILAN ŠÚTOVEC, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Dopredu sa ospravedlňujem za to, že metaforický názov môjho príspevku nie celkom zodpovedá tomu, okolo čoho bude krúžiť. Zviedlo ma k nemu najmä to, že na chvíľu by som sa rád prizrel – zjednodušene povedané – aj metaforickému či skôr emblematickému inventáriu verejného i neverejného (teda dobovým jazykom povedané takzvané „vnútrostraníckeho“) diskurzu o centrálnych témach historického obdobia sklonku prvej polovice a začiatku druhej polovice 20. storočia vo vtedajšom Československu.

Prosím o prepáčenie jednak za tento metaforizmus, jednak za to, že v príspevku budem možno neproporčne splietať motívy politické a ideologické s motívmi kultúrno-umeleckými. Ale to je koniec-koncov dané tým, že chcem ukázať, i keď bez veľkých detailov, ako sa v tomto období kultúra najprv pokúsila emancipovať či aspoň odpojiť od pôvodných ideologicko-politických a sociálno-politických determinácií svojej doby a svojho prostredia, a ako sa napokon akousi escherovskou sľučkou vrátila od takýchto svojich aspirácií znova do bezprostredného dosahu, vplyvov, a potom opäť i do področia politiky.

Dovoľte mi teda chvíľu krúžiť okolo niektorých motívov, ktoré aspoň fragmentárne konštituujú takto naznačnú tému.

Na takzvaných „šesťdesiatych rokoch“, a špeciálne na roku 1968, ak o nich hovoríme ako o osobitnom a zreteľna hodnom období česko-slovenskej politiky a slovenského a českého spoločenského, kultúrneho a duchovného života, je najpozoruhodnejšie to, že ešte aj po štyridsiatich rokoch a aj po paradigmatickej vývinovej zmene zo zimy rokov 1989 – 1990 nie je to vychladnutý popol, v ktorom sa dá prehrabávať s hygienickým odstupom, s vreckovkou na ústach a len s výlučne akademickým zaujatím. Ešte stále totiž v kolektívnej pamäti nevyhasli vtedajšie ľudské príbehy i príbehy štátu, a v istej miere, a možno len na rozličných perifériách, ešte stále žijú aspoň časti vtedy formulovaných myšlienkových koncepcií či aspoň bludov a ilúzií.

Keď sa pozrieme povedzme na metaforický či skôr možno emblematický inventár verejného diskurzu šesťdesiateho ôsmeho roku, ktorý bol v nasledujúcich desaťročiach kompletne uzamknutý v trinástej komnate okupačného a normalizačného režimu takzvaného „reálneho socializmu“, tak jeho fragmenty a odvolávky na ne nachádzame v dnešnej slovenskej politickej rétorike ako upotrebiteľné, i keď svojej pôvodnej hodnotovej podstaty už zbavené slogany. Centrálna dobová politická metafora o „socializme s ľudskou tvárou“ napríklad síce ideologicky zdegradovala na terajší propagandistický stranícky slogan o „politike s ľudskou tvárou“, ale v istom pragmatickom zmysle a v možno použiteľnejšej verzii svoju dobu prežila. V pôvodnom znení a v politickej mytológii ešte stále reálne žije ako označenie istého žiaduceho sociálno-politického cieľa, ktorý akoby bol dokonca nejakým autenticky slovenským (t. j. údajne „Dubčekovým“) vynálezom, čo je samozrejme iba málo sofistikovaná predstava ľudových vrstiev.

Aj to však ukazuje, že metafory, ikony, symboly či emblémy spred štyroch desaťročí majú u nás napriek všetkému ešte stále určitú úroveň zrozumiteľnosti, ba i zneužitelnosti, hoci úplne podstatná časť vecnej problematiky a tém tých čias sa buď čiastočne realizovala a vzápätí sa prekonala novým stupňom riešenia (klasicky napríklad štátoprávna problematika vtedajšieho Československa), či aspoň stopovo sa presunula z verejného do akademického diskurzu (napr. úvahy o úlohe trhu a plánovania v hospodárstve), prípadne takmer úplne vyhasla (napr. problém slobody umeleckej tvorby).

Stálo by zaiste za korektnú akademickú analýzu, aký metaforický, symbolický, ikonický, ikonografický, emblematický materiál sa štatisticky najčastejšie vyskytoval vo verejnom diskurze roku 1968, ako približne bol štrukturovaný a aká bola jeho sémantická výstavba a kultúrna, spoločenská a politická funkčnosť a relevancia v náležitej temporálnej distribúcii.

Túto analytickú úlohu však už musím prenechať mladším kolegom, a ja si tu dovoľím len tak esejisticky sa pohrať so žartovnou predstavou, či by celý metaforicko-emblematický komplex tých čias nebolo možné vidieť ako systém do seba zapuzdrených obrazov a textov, ako nejakú obrovskú matriošku, v ktorej sú skryté ďalšie a ďalšie matriošky.

Pri takom pohľade vrchná a najväčšia, najobjemnejšia matrioška má samozrejme inskript „Šesťdesiate roky“, po nej nasleduje matrioška s inskriptom „1968“ a v nej je emblematická matrioška/ikon s mottom „Pražská jar“. V nej sa zase nachádza matrioška s mottom „obrodný proces“, a tá v sebe skrýva matriošku s mottom „demokratizačný proces“, v ktorej je však – na potvoru – matrioška s mottom „socializmus s ľudskou tvárou“. A potom už nasleduje napríklad matrioška „okupácia“, v nej zase „normalizácia“ a v nej povedzme „federalizácia“. A tak ďalej, a tak ďalej – ale ťažko povedať, kam až ďalej a či vôbec? Ved' je hádam v Novotnom skrytý Biľak a v ňom Dubček, a v ňom Husák? A v tom zase Čalfa? Sotva, i keď možno, že aj áno. Mimochodom: neviem si poradiť s jedným špecificky slovenským emblémom, ktorý mal motto „Alweg“¹ a ktorý bol vo svojej funkcii akýmsi otváracím kľúčom k matrioške-emblému „federalizácia“.

Problém tohto metodologického žartu je okrem iného v tom, že v matrioške každé nasledujúce puzdro je radovo menšie než predchádzajúce, ale tu, v našej historickej realite, to tak jednoducho nebolo a byť nemohlo. Okrem toho, matriošky majú iba jednu významovo plnohodnotnú stranu, tú navonok obrátenú, starostlivo opracovanú a vybavenú emblémom alebo ikonou/ikonou, kým každý z emblémov roku 1968 má takmer vždy aj svoj plnovýznamový, tiež starostlivo spracovaný rub.

Dôležité je totiž uznať, že dodnes zvyškovo zachovaná emblematica, symbolika, ikonografia, a vôbec celý – či už metaforický alebo diskurzívny – jazyk verejnej komunikácie, ba všetky aj časové a priestorové určenia formulované tým jazykom, vznikali v tú danú chvíľu v určitom prostredí a postihovali skutočnosti *sub speciae* iba istého – hoci aj veľmi veľkého, ba reprezentatívneho – výseku celej spoločnosti. V tej druhej časti, kde prebiehala

---

¹ Ideový projekt výstavby nadzemnej železničnej dráhy vo Vysokých Tatrách. Bližšie v mojej knihe *Semioza ako politikum alebo „pomlčková vojna“*. Bratislava : Kalligram, 1999, s. 103 – 105.

neverejná komunikácia, sa tie isté úkazy a udalosti kódovali celkom odlišne: napríklad namiesto obrazu „jar“ sa tam – povedzme medzi stenami veliteľských miestností Generálneho štábu, Štátnej bezpečnosti či Ľudových milícií – používali iné obrazy: „jar“ tam neznamovala „odmäk“ a rozkvet, ale blato, ktorým sa zašpinili ideály mocenských elít; sloboda sa v tých kruhoch nazývala anarchiou, sama slobodná verejná komunikácia a či vrchnostensky neregulovaný verejný diskurz mal pomenovanie „teror ulice“ a celkový obraz spoločenskej situácie bol vyjadrený pojmom „kontrarevolúcia“. „Vpád vojsk Varšavskej zmluvy“ do štátu sa v kóde týchto prostredí označoval ako „bratská pomoc“ a nasledujúca dlhodobá okupácia mala pomenovanie „dočasný pobyt spojeneckých vojsk“. Týkalo sa to aj jednotlivcov: jedna a tá istá verejná postava bola v určitej optike videná a v určitom jednom kóde označovaná ako „demokrat“, a v iných ako „oportunist“, „revizionista“ a „pravcový radikál“. Jej politické *vis à vis* mohlo byť zároveň aj „vlastencom“, aj „internacionalistom“, „pevne stojacim na principiálnych pozíciách“, ale z inej optiky a v inom kóde jednoducho aj „konzervatívcom“. Tento interpretačný dualizmus mal samozrejme politické i kultúrne dôvody a časť intelektuálnych zápasov tých čias, v ostrejšej podobe najmä v rokoch 1967 a 1968, bola preto aj sporom a zápasom o jazyk a sémantiku.

Zmena vývinovej paradigmy po Novembri 1989 však nepochybne mala za následok, že „obraz šesťdesiatych rokov“, a špecificky „obraz roku 1968“, sa dnes v politologickej, historiografickej i kulturologickej interpretácii buduje s pomocou alebo priamo z onoho metaforického, emblematického či symbolického substrátu, ktorý sa generoval vo verejnom diskurze oných rokov, a nie z materiálu, ktorý sa kódoval v šerosvite rozličných sekretariátov od Prahy a Bratislavy cez Budapešť až po Moskvu. Ponovembrová paradigma zmietla aj celú interpretačnú stavebnicu, dve desiatky rokov budovaných z tohto obskúrneho interného materiálu členitou armádou propagandistov zo všetkých profesijných sfér spoločnosti, vrátane našich kolegov – literárnych vedcov. Treba však priznať, že v mnohých prípadoch sa zmena paradigmy prejavila iba mechanickým hodnotovým otočením kladných a záporných príznakov bez toho, aby sa kriticky preskúmalo, koľko bezobsažného klišé, poloprávdy a neprávdy vlastne obsahovalo a naďalej obsahuje aj mnohé z toho starého a napohľad aj sympatického metaforického a symbolického materiálu, ktorý i dnes ešte vytvára obraz oných čias spred štyridsiatich rokov. Práve preto by bolo treba podniknúť vážnu semiotickú analýzu tohto materiálu.

A tu treba zopakovať, že i základné časové určenia „šesťdesiate roky“ a „rok 1968“ sú z historiografického hľadiska problematické emblémy podobného typu ako „obrodný proces“ alebo „Dubček“ či „socializmus s ľudskou tvárou“. Ak nechceme narábať s prázdnyimi temporálnymi štruktúrami, tak pri akejkol'vek zmysluplnej rozprave o „odmaku“, „liberalizácii“ či „závane slobody“ vo vtedajšom Československu by bolo asi vhodné vecne, nielen metaforicky vymedziť si skutočný rozsah tzv. „šesťdesiatych rokov“.

Pritom čas trvania samého roku 1968 by sa z iných než historicko-chronologických hľadísk dal zmysluplne redukovať na presných osem mesiacov: ako politicky kompaktný časový úsek, vnútorne pravdaže bohato členený, sa začal 5. januára a skončil sa už 5. septembra. Začal sa voľbou Dubčeka do čela KSČ a jeho krátkym príhovorom, ktorý sám osebe

nijaký periodizačný medzník určite nepredstavoval, lebo podľa oficiálneho komuniké v ňom Dubček iba „zdôraznil základní leninské princípy politiky naší strany, její jednotu a věrnost marxismu-leninizmu (...) princípy internacionalizmu, rozvoje socialismu, které jsou (...) základem jistot a mezinárodní bezpečnosti naší země, jež je nedílnou součástí světové socialistické soustavy, pevne spjatou se Sovětským svazem“.² Epizóda tzv. „obrodného procesu“, ktorá sa formálne politicky začala takýmto komisným táraním, sa formálne politicky skončila prijatím zákona č. 126/1968 Zb. z 5. septembra 1968 „o niektorých prechodných opatreniach na upevnenie verejného poriadku“. Ten zákon znova zaviedol pol roka pred tým zrušenú cenzúru, zakazoval verejné zhromaždenia a umožňoval potlačovanie prejavov nespokojnosti prostriedkami polície i vojska. Imanentne tak vlastne znova nastoľoval východiská obsiahnuté v Dubčekovom príhovore spreď deviatich mesiacov. Tri týždne po tomto tzv. pelendrekovom zákone Národné zhromaždenie 18. októbra 1968 ratifikovalo aj tzv. „Zmluvu o podmienkach dočasného pobytu sovietskych vojsk na území ČSSR“, a najneskoršie vtedy sa aj obsahovo i mravne skončil „politický rok 1968“ v Československu. Niektorí autori – patrí medzi nich prvorado napríklad Petr Pithart³ – blahosklonne predlžujú obdobie politických šesťdesiatych rokov po 17. apríl 1969, keď sa predsedom československých komunistov stal Gustáv Husák. Túto „brzdnu čiaru šesťdesiatych rokov“ nazývajú títo autori „realistickým presahom“: malo to byť obdobie realistického podriaďovania sa cudzej presile, podobné „realistickému vládnutiu“ v tzv. Druhej Československej republike.

Je celkom zjavné, že takéto chronologické vymedzenie vychádza z politických, nie z kulturnohistorických základov. V zásade je to tak aj preto, že akékoľvek kultúrne impulzy či impulzy zo sféry kultúry a umenia – alebo pôvodne do nej nasmerované – sa okamžite kódovali politicky, čím sa ich zamýšľaný kultúrny význam stával len druhoradým až bagatelným a aktualizovala sa funkcia primárne politická: tak to bolo napríklad pri zrušení cenzúry v máji 1968, ktorej sa dožadovali kultúrne, nie tzv. politické kruhy. Ale i pri Vaculíkovom manifeste *Dva tisíce slov*, ktorý dnes síce môžeme oprávnené čítať ako významný kultúrny dokument, pretože sa v ňom reštituoval inštitút slobodného občana ako dejinotvornej sily, avšak v danej dobovej realite i ten text bol len dôležitým politickým, a nie kultúrnym dokumentom a ako taký sa stal aj istým vnútorným periodizačným bodom vo vývine československej krízy roku 1968. Dá sa preto povedať, že „rok 1968“ bol prednostne kódovaný politikou, nie kultúrou.

Ako je to však z tohto hľadiska s tým nadradeným pojmom, s tou väčšou matrioškou: s tzv. „šesťdesiatymi rokmi“?

Povedal by som, že tu je situácia odlišná. Ak však východiskovo prijmem zavedenú nostalgickú tézu o „šesťdesiatych rokoch“ ako o období nejakého politického a myšlienkového uvoľnenia, „odmäku“, „liberalizácie“ či o čase „závanu slobody“ a všestrannej kultúrnej explózie, slovom o období akéhosi spoločenského pohybu, aj tu je – ako som už zmienil na začiatku – namieste sproblematizovanie a upresnenie chronologického rámca tohto emblematickeho historického obdobia.

² *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*. Praha : Svoboda, 1969, s. 6.

³ PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha : Rozmluvy, 1990, passim. Pôvodne vydané pod pseudonymom J. Sládeček v exilovom vydavateľstve Index, Kolín n. Rýnom, 1980.

Ak by sme sa pýtali na to, ako ten pohyb mohol vzniknúť a čo ho umožnilo, pravdepodobne by sme museli prekročiť chronologický rámec šesťdesiatych rokov smerom dozadu, a pátrať tam: veď kým chvíľu zmaru vieme takmer vždy lokalizovať aj na minúty presne, chvíľa každého zrodu je značne neurčitá, rozotretá a akási rozložitejšia v čase; aj preto v nej býva viac tajomstiev. No stručne sa dá povedať, že pohyb sa uvoľní tam, kde vopred jestvuje potenciálne dynamický stav, a kde prestávajú účinkovať brzdné mechanizmy buď preto, že sa vedome odstavia z účinnosti, alebo preto, že sa limitne opotrebojú – alebo pre kombináciu oboch dôvodov.

To tretie sa v Československu začalo diať niekedy medzi rokmi 1956 až 1958 (s prvou krízou roku 1958 a druhou až 1963) a primárne to bolo vyvolané čiastkovým zneistením totalitej moci pod dojmom chruščovovskej kritiky Stalina a stalinizmu, a najmä Maďarskou revolúciou a jej ohlasmí. V estetickej oblasti jedným z prvých náznakov pohybu a zároveň tvorivej diferenciacie a pluralizácie bola epizóda českého literárneho časopisu *Květen*, ktorý síce zrušili už roku 1959, odkiaľ však vzišla významná literárna generácia; jej literárne myslenie sa po zániku *Května* plodným spôsobom prelialo do týždenníka *Literární noviny* a v polovici šesťdesiatych rokov do dvojmesačníka *Orientace*.

V priebehu roka 1957 a na jar 1958 vychádzali v *Kultúre* Nezvalove pamäti *Z mého života*, ktoré odkrývali literárny život prvej republiky a prebúdžali zvedavosť literárnych adeptov na nové objavy stratených svetov poetizmu či surrealizmu.

Keby som mal uviesť príklad nejakého povedzme externého a technického impluzu, čo uvoľňoval tlak na brzdy, potom uvediem prípravu Svetovej výstavy v Bruseli, ktorá sa konala v roku 1958. Z propagandistických dôvodov režim vtedy uvoľnil ideologické a reglementačné tlaky najmä vo sfére úžitkového umenia, architektúry a ľudovej zábavy a do prípravy propagandistickej akcie v Bruseli vpustil tvorivé sily aj spoza svojich vlastných imanentných ideologických a estetických hraníc.

Český režisér Alfréd Radok – takpovediac v službách kultúrneho exportu, reklamy a propagandy – tak dostal príležitosť uplatniť svoje experimentujúce a formalistné ambície a schopnosti, a vytvoril vysoko imaginatívnu, surreálnu a poetickú filmovo-divadelno-technickú a žánrovú syntézu, známu ako *Laterna magika*. Tým bola takpovediac technickými prostriedkami nahľadaná a sproblematicizovaná jedna z dogmatických marxistických predstáv o zdrojoch a povahe zobrazovania a o funkcii tzv. odrazu skutočnosti v umení. Cez propagačnú grafiku s tým všetkým spojenú, a následne napríklad cez filmové a divadelné plagáty a výpravy, sa potom do verejnej komunikácie postupne dostávali fragmenty výtvarných prejavov z názorových okruhov lyrickej a geometrickej abstrakcie, konštruktivismu, letrizmu či surrealizmu. Formový experiment vo výtvarnom umení, zameraný primárne na subjektívny akt tvorby ako taký a vo svojej duchovnej dimenzii mieriaci k ontologickej a existenciálnej problematike individuálneho bytia, ktorý bol dovtedy živený len sebezničujúcimi aktivitami jednotlivcov, pôsobiacich zväčša mimo dobovú umeleckú komunitu, sa po päťdesiatom ôsmom roku do istej miery legitimizoval a získaval publicitu. Paralelne s tým sa prebúdzal pohyb vo filmovom umení, divadelníctve a v širšej sfére ľudovej zábavy.

V tom istom roku umrel v Prahe Vítězslav Nezval a pri tej príležitosti prišla popri jeho štátotvorných umeleckých zásluhách o socialistický realizmus reč aj na jeho staršiu poetis-

tickú a surrealistickú tvorbu a jej kontexty a aj na jej personálne okolnosti a súvislosti. Tým sa otvárali širšie vzťahy a odklínali sa ďalšie mená – nijaké z týchto raz vynorených vecí sa už potom nikdy viac nepodarilo takrečeno zamiesť späť pod koberec. Květoslav Chvatík napríklad začal v tom čase pracovať na monografii o Bedřichovi Václavkovi, a keď ju roku 1962 publikoval, v dokumentačnej prílohe sprístupnil niektoré základné teoretické texty moderného českého umenia – napríklad Teigeho stať *Poetizmus* alebo Nezvalove a Teigeho *Manifesty poetizmu*. Spomínam si v tejto súvislosti na úsmevnú epizódu, ako profesor Mikuláš Bakoš, zrejme posmelený týmto Chvatíkovým vydaním, doniesol na estetický seminár treťoročiakov Filozofickej fakulty UK neporušený, pôvodný balík svojho surrealistického zborníka *Áno a nie* z roku 1938 a celý jeho obsah rozdal študentom.

Značná časť impulzov pohybu vychádzala na zlome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov z Prahy, resp. z Brna a na Slovensko sa dostávala buď cez české časopisy a knihy, alebo viac-menej súkromnými kanálmi a spojeniami, ale takmer nemala svoje autentické domáce zdroje. Výnimkou bol možno prípad filmára Štefana Uhra, ktorý svoj prelomový film *Slnko v sieti* uviedol o rok skôr, ako Miloš Forman prezentoval *Černým Petrom* z roku 1963 nástup českej filmovej Novej vlny. Rúfusov, Válkov a Kováčov nástup v rokoch 1956, 1959, resp. 1960 predznamenal širšiu expanziu novej literárnej generácie (spočiatku najmä v časopise *Mladá tvorba*, postupne aj v *Slovenských pohľadoch* a v knižných vydavateľstvách), avšak na Slovensku v tom čase nebola k dispozícii autentická/historická intelektuálna elita z ľavicového prostredia predvojnových avantgárd, ktorá by, ako v Česku – i keď aj tam mnohoro s vlastným maslom na hlave – podporovala a zaštitovala počínajúce tvorivé výboje v rôznych oblastiach (spomeniem napr. E. F. Buriana, Eduarda Goldstückera, Adolfa Hoffmeistera, Arnošta Kolmana, Lubomíra Linharta, Jana Weicha). Neboli tu ani autonómne tvorivé authority typu Vladimíra Holana či Jaroslava Seiferta. A to ani nehovorím o nejestvujúcej slovenskej analógii k tichej prítomnosti „historických“ českých nekomunistických elít z katolíckeho alebo aj sekulárneho prostredia, ktoré žili svojím vlastným životom mimo spoločenských udalostí a na verejnosť začali vstupovať až v prvej polovici šesťdesiatych rokov. Značná časť angažovanej slovenskej intelektuálnej elity, a to či už s komunistickou, alebo s antikomunistickou minulosťou, ešte sedela vo väzeniach alebo na zasunutých pracoviskách čakala na aspoň formálnu rehabilitáciu. Druhá časť mala značný diel morálnej viny na osude tej prvej časti, a preto jej dlho chýbala guráž na akékoľvek politicky odvážnejšie gesto: až Dominik Tatarka a Ladislav Mňačko ako jedni z prvých prelomili dlhú mravnú a intelektuálnu depresiu slovenských kultúrnych elít.

Treba podotknúť, že české vydavateľstvá boli nielen personálne lepšie vybavené kvalitnými redaktormi a disponovali skvelými prekladateľmi, ale vďaka agentúrnej činnosti, ktorá bola koncentrovaná v Prahe, vedeli dosť rýchlo získať opcie aj na vydávanie aktuálnych, takrečeno trendových diel. To malo svoje historické korene ešte v medzivojnovom vývine.

Mnohé sa malo čiastočne zmeniť až roku 1963.

V tom roku sa udialo veľké množstvo relevantných politických i kultúrnych udalostí, ktoré poznačili nasledujúce obdobie „odmäku“, a tým ho vlastne z jednej strany konštitutívne vymedzili.

Rozpadol a neukončil sa tzv. päťročný plánovací hospodársky cyklus, tzv. Päťročnica, prebehli politické rehabilitácie tzv. slovenských buržoáznych nacionalistov, ktoré vrátili do verejného života napr. Ladislava Novomeského, Gustáva Husáka a niektorých ďalších, bolo odvolané vedenie Komunistickej strany Slovenska a z politického života boli odstránené najviditeľnejšie figúry späté s politikou tvrdej ruky v predošlom období (ako Karol Bacilek alebo Viliam Široký) a do funkcie šéfa slovenských komunistov nastúpil Alexander Dubček; konala sa aj Konferencia slovenských spisovateľov, na ktorej bol s ováciami privítaný Ladislav Novomeský a kde sa požadovala literárnohistorická rehabilitácia niektorých ďalších spisovateľov; do Zväzu slovenských spisovateľov boli prijatí niektorí predtým vylúčení či neprijatí autori. Na zámku Liblice pri Mělníku sa z iniciatívy E. Goldstückera konala konferencia o Franzovi Kafkovi, na ktorej sa otvorila a problematizovala nielen téma literárneho realizmu, ale aj brizantná téma „literatúra a moc“; sama konferencia i zborník príspevkov z nej mali široký medzinárodný ohlas a podstatný stimulačný dosah na intelektuálne dianie v Československu v nasledujúcich rokoch.

Pod týmito nápadnými udalosťami však prebiehali mnohé nenápadnejšie, ale vývinovo rovnako dôležité udalosti: po česky vyšlo napríklad základné dielo Norberta Wienera *Kybernetika a spoločnosť* a pravdepodobne prvé dôležité revizionistické dielo českého marxizmu, Kosíkova *Dialektika konkrétného*; na Slovensku vyšli Tatarkov pamflet *Démon súhlasu* a jeho pôvabná novela *Prútené kreslá*, vyšla druhá Váľkova zbierka *Nepokoj*, Johanidesovo *Súkromie* i Mňačkove *Oneskorené reportáže*. Literárne udalosti sprevádali kritické reflexie, v ktorých sa začala výraznejšie artikulovať pluralita názorov na literárny a spoločenský proces a na rolu tvorivej osobnosti v nich. Trúfam si povedať, že práve roku 1963 sa napríklad dotvorila kritická osobnosť Milana Hamadu, ktorý potom už na začiatku nasledujúceho roku vstúpil do vari prvej zo svojich pamätných polemík, a to rovno s Vladimírom Mináčom, jednou z ideologických ikon režimu. A stručnú kroniku toho roka treba doplniť tým, že na istej nenápadnej konferencii historikov jeden z nich – Miloš Gosiorovský – otvoril otázku česko-slovenských vzťahov a predložil prvú hypotézu o potrebe federalizovania štátu.

Tým chcem povedať, že podľa môjho názoru sa „politické a kultúrne šesťdesiate roky“ stali aj slovenskou záležitosťou naplno až od roku 1963. Odvtedy sa začal prejavovať synergický efekt viacročného, viac-menej individuálneho, sporadického a často len intuitívneho úsilia v rôznych odvetviach kultúrneho a spoločenského života o parametrickú zmenu dovtedajších pomerov.

Otázne je, ako pomenovať to, čo bolo kultúrnym obsahom nasledujúceho päťročného obdobia, alebo aspoň, aký bol jeho základný kultúrny a spoločenský vektor. Možno sa nepomýlim, keď stručne poviem, že to zrejme bol euforický, ale iba placho si ujasňovaný ťah k osobnej a spoločenskej slobode, ktorý však nebol dost' prekultivovaný ani odvážny, aby vedel prekročiť aj posledné tabu a nastolíť celkom novú paradigmu. Nosičom jeho energie boli literárne a umelecké časopisy, individuálne literárne a kritické výkony, ale aj kolektívne diela filmového a divadelného umenia. Základný étos celého pohybu možno azda stručne označiť ako „hľadanie človeka“ a návrat k individu.

Rok 1968 nebol v tom nijako výnimočný – iba priniesol pár plodov, na ktorých chuť sa potom dlho spomínalo.